

Ra'no RAJABOVA,

BuxDU Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi (PhD)

E-mail: r.z.rajabova@mail.ru

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA TEZ AYTISHLAR STILIZATSIYASIGA XOS XUSUSIYATLAR

Аннотация

Tez aytishlar bolalar folklorida ma'naviy o'yin turlaridan biri bo'lib, kichkintoylar adabiyotida ko'p stilizatsiya qilingan janrlardan hisoblanadi. Sababi shuki, bolalar nutqini o'stirishda, tilida talaffuz bilan bog'liq kamchiliklar, duduqlanish holatlari bo'lsa, ularni to'g'rilash va bartaraf qilishda, aqliy o'tkirlik va sezgirlikni tarbiyalashda tez aytish o'yinining ahamiyati katta. Tez aytish boladan takror-takror o'rin almashinib keladigan tovushlardan iborat so'z va birikmalar asosida tuzilgan matnni tez-tez, aniq artikulyatsiya bilan ravon ritmda, nutq organlarini tez va to'g'ri harakatlantirgan holda talaffuz qilishni talab qiladi. Bu o'ziga xos qiyin talab va sinovdir. Shuning uchun bu kabi matnlar «tez aytishlar» nomini olgan.

Kalit so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, tez aytish, bolalar folklori, stilizatsiya, stilizatsion folklorizm, folklor va yozma adabiyot.

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ БЫСТРОЙ РЕЧИ В УЗБЕКСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Стихи – одна из духовных игр в детском фольклоре и один из самых стилизованных жанров детской литературы. Причина в том, что игра в скороговорку имеет большое значение в развитии речи детей, в исправлении и устранении проблем, связанных с произношением и заиканием в их языке, в тренировке умственной остроты и чувствительности. Быстрая речь требует от ребенка произносить текст, составленный из слов и сочетаний повторяющихся звуков, в плавном ритме с четкой артикуляцией, быстро и правильно двигая органами речи. Это сложное требование и испытание. Именно поэтому такие тексты называются «скороговорками».

Ключевые слова: Фольклор, скороговорка, детский фольклор, стилизация, стилизованный фольклоризм, фольклор и письменная литература.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE STYLE OF QUICK SPEECH IN UZBEKI CHILDREN'S LITERATURE

Annotation

Poetry is one of the spiritual games in children's folklore and one of the most stylized genres of children's literature. The reason is that the game of tongue twister is of great importance in the development of children's speech, in correcting and eliminating problems associated with pronunciation and stuttering in their language, in training mental acuity and sensitivity. Rapid speech requires the child to pronounce a text composed of words and combinations of repetitive sounds in a smooth rhythm with clear articulation, moving the organs of speech quickly and correctly. This is a difficult requirement and test. That is why such texts are called "patter".

Key words: Folklore, patter, children's folklore, pastiche, stylized folklorism, folklore and written literature.

Kirish. Folklor asarlarida xalqimizning yuksak orzu-intilishlari, erk va ozodlik yo'lidagi mardona kurashlari o'z badiiy ifodasini topgan. Xususan, ajdodlarimiz aql-zakovati bilan yaratilgan serma'no va serjilo qo'shiqlar, o'tmish voqealaridan so'ylovchi qiziqarli afsona, rivoyat, ertak va dostonlar, purhikmat va ibratli maqollar, topqirlikka chorlab, zehnni charxlaydigan, bilimni orttiradigan topishmoqlar, nutqni o'stiruvchi tez aytishlar, kuldirib zavq bag'ishlaydigan askiya, latifa, loflar har bir qalbda vatanparvarlik va millatparvarlik hislarini kuchaytirishga xizmat qilishi bilan qadrlidir.

Metodlar. Kattalar adabiyotidan ko'ra bolalar adabiyotida folklor janrlari, obraz va motivlariga murojaat yanada ko'proq kuzatiladi. Xususan, bolalar folkloriga aloqador alla, erkalama, hukmlagich, shuningdek, ham kattalar, ham bolalar folkloriga tegishli ertak, topishmoq, tez aytish singari janrlarning shakli, ifoda uslubi, obraz va motivlariga ayrim ijodkorlar qayta ishlov berishi natijasida stilizatsion folklorizm ko'rinishlari paydo bo'ladi.

Tahlillar. Adabiyotshunos S. Mamajonov yozganidek: «Xalq ijodi yozuvchilar uchun xalq tarixini, kurashini, uning maqsad va ideallarini, ruhi, ongi, psixologiyasi va xarakterini, uning boy tilini o'rganish manbai bo'lmoqda; xalq bilan, hayot va zamon bilan uzviy bog'lanishda ma'lum ma'noda g'oyaviy-estetik ko'priklardan biri bo'lib xizmat etmoqda». Darhaqiqat, folklor ta'sirida

o'zbek bolalar adabiyoti yanada mazmunan teranlashib, janriy jihatdan boyib, hayotiy ta'sirchanligi ortib bormoqda. Bu jarayonni chuqur va har taraflama o'rganish esa uning kamolot ufqlarini aniqlash uchun muhim hisoblanadi.

Folklor va yozma bolalar adabiyoti munosabatlarining chuqurlashish jarayoni ikki tomonlama yuz bergan:

1. Bolalar uchun ijod etish an'anasi hali yozuv bo'lmagan qadimgi zamonlardayoq onalar allalari, erkalamalar, ovutmachochlar, shuningdek, xalq ertaklari, topishmoqlar, tez aytishlar, taqvimiy va maishiy qo'shiqlar, butun bir tizim tarzida namoyon bo'luvchi o'yinlar shakllarida folklor bag'rida yuzaga kelgan edi. Binobarin, bolalar uchun ijod etish xalq pedagogikasi va etnografiyasi aqidalariga to'yintirilgan qadimiy an'ana bo'lib, uning ijodiy andazasi bolalarga mo'ljallangan ixtisoslashgan badiiy yozma adabiyotning vujudga kelishini ta'minlagan omil bo'ldi. Bu folklor va yozma adabiyot orasidagi genetik (bevosita) aloqa natijasi edi.

2. Folklor va yozma adabiyot orasidagi bilvosita aloqa esa bolalar adabiyotida folklorizmlarning xilma-xil ko'rinishlarini yuzaga keltirdi va bolalar adabiyotining milliyligini, xalqchillashuvini, g'oyaviy-badiiy barkamollashuvini, qiziqarliligi va tabiiy soddaligini ta'minladi. Shu tariqa o'zbek bolalar adabiyoti ham folklorga tayangan holda shakllanib, badiiy takomillashib bordi.

Folklorshunos B.Sarimsoqov stilizatsiya xarakteridagi folklorizmlarni ikkiga bo'ladi:

1. Ijobiy xarakterdagi stilizatsiya asosida yuzaga kelgan folklorizmlar. Bu tipdagi folklorizmlar, asosan, folklor materiallarining ham g'oyaviy, ham mazmuniy jihatlariga tayangan holda ularni yangi shaklda qaytadan ishlov berish tufayli yuzaga keladi. O'zbek adabiyotida birinchilardan bo'lib bu borada faoliyat yuritgan shoir Quddus Muhammadiy bo'lib, u tilni burro qiluvchi xalq tez aytishlarining shakli va ritmidan ijodiy foydalanib, adabiy tez aytish janrini stilizatsiya asosida shakllantirdi. Shoir o'zining gullar badiiy tavsifiga bag'ishlangan «Urto'qmoqgul» she'riy tez aytishida bolalarga shu nomdagi gulni tanishtirishdan tashqari, uning nomidagi «R», «L», «Q» tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatishni ko'zda tutgan. Chunki yosh bolalar ko'pincha bu tovushlarni, yana shunga o'xshash sh, ch, s, g' kabi nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishda qiyinchilik sezib, gohida kulgiga ham qolishadi. «Shoir shu holatni chuqur his etganidan bu tovushlar faol qatnashadigan «urto'qmoqgul» so'zlariga ohangdoshlik hosil qiladigan so'z va iboralardan foydalanib, ritorik so'roq va poetik inkor san'atlarini vositasida she'riy tez aytishning ravon va o'ynoqi namunasini to'qigan».

O.Safarov tomonidan «Urto'qmoqgul» she'riy topishmog'ida «R» tovushi 13, «L» tovushi 27, «Q» tovushi 38 marta qo'llanganini aniqlangan.

Shoir Sobit G'afurov ham topishmoq va tez aytishlar bolalarning aqlini peshlab, tillarini burro qilishda munosib ko'makchi bo'lishini inobatga olib, kichkintoylarga bag'ishlab shu janrdagi asarlarni yaratgan. Xususan, shoir Nabijon Ermat o'nlab tez aytish va topishmoq kitoblari bilan yanada shuhrat qozongan. U o'zining yuzta tez aytishini o'zbek alifbosidagi barcha harflar asosida yaratgan. Masalan: «Asal ammam azonda Asliddinni allalab alla aytdi», «Buvi buvaga bugundan boshlab buzoq boqishni buyurdi», «Vaqqosning viz-vizagi viz-vizlab vizilladi», «Dadamatning dehqonchilik daromadi Davronbekning dehqonchilik daromadidan durustroq», «Ishbilarmon ishbaychi istar-istamas ishshayib ishlardi», «Yilqiboqar Yigitalining yilqilari Yo'ldoshali yilqilaridan yiroqlashmoqda», «Ko'klamda ko'kargan ko'm-ko'k ko'katlar kech kuzgacha ko'rkamligini ko'rsatdi», «Lalmizordagi lolarang lolaqizg'aldoqlar lolalardek lov-lovlanardi», «Obiddin olmazorlarini obdon obodonlashtirib obro' oldi», «Yuk yuklovchi yuklarni yuqori yukxonaga yukladi», «O'tov o'rtasida o'tirgan o'ttiz o'rtoq o'rtasidan o'qilon o'tdi», «Qizil qo'ng'iz qo'ng'ir qo'ng'iz qarorgohida qarindoshlardek qo'noqladi», «G'ala-g'ovur g'alayon G'ulomni g'amginlatdi», «Hazil-huzulli hamsuhbat hamisha huzurlidir» shular jumlasidandir.

Boshida qiyin tuyulgan tez aytishlar bir necha marta takrorlanganidan so'ng to'g'ri aytila boshlanadi. Tez aytishda, ayniqsa, tovushlarning talaffuzi to'g'ri va aniq bo'lishiga ahamiyat beriladi.

Nabijon Ermat qalamiga mansub tez aytishlar, asosan, yoyiq sodda gap tuzilishida yaratilgan. Ular ko'pincha darak gap shaklida uchraydi. Masalan: «Darbadar darveshlar dunyoning dardidan dardlashdilar». Bu tez aytish matnida «darveshlar» ega, «gaplashdilar» kesim bo'lib, predikatni tashkil qilgan. «Darbadar» sifati ega uchun sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelgan. «Dunyoning» so'zini ifodalagan ot qaratqich kelishigini olib, gapda chiqish kelishigidagi ot bilan ifodalaniib kelgan vositali to'ldiruvchi «dardidan»

so'ziga qaratqich aniqlovchi bo'lgan. Shuning natijasida fikr yoyiq sodda gap ko'rinishida ifoda etilgan.

Nabijon Ermatning ritorik so'roq gap yoki undov ohangli so'roq gap shaklida yaratilgan tez aytishlari ham bor: «Gaduy garangga gangur-gungur gapirdimi, garang gadoyga gangur-gungur gapirdimi?», «Drillagan it irg'ishlaydimi, irg'ishlagan it irillaydimi?!» kabi.

Shuningdek, ijodkor N.Ermatning she'riy ko'rinishda ham tez aytishlari mavjud:

Nurda durlar nurlandimi?

Nurlar durda nurlandimi?

Shuni ham ta'kidlash joizki, folklorga xos tez aytishlarda xalqning donishmandligi, quyma badiiy so'z san'ati yarq etib ko'zga tashlanadi. Yana mantiqiy fikr ham e'tiborni tortadi. Bundan tashqari tez aytishda ishtirok etuvchi alleteratsion tovush talaffuz qilishda qiyinchilik tug'dirib, so'zlovchining tutilishiga sabab bo'ladi. YA'ni, uning «tutal» deb aytiladigan ikkinchi nomi ham shundan olingan. Masalan, 6 so'zdan iborat:

Qishda kishmish pishmashmish,

Pishsa kishmish qishmashmish,

tez aytishida shunday ma'naviy o'yin mohiyati oydinlashadi. Nazarimizda, adabiy tez aytishlar ham avvalo yosh avlodga ma'naviy va estetik zavq uyg'ota olsagina ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Ikkilik ko'rinishidagi she'riy tez aytish Zuhro Hasanova ijodida ham uchraydi:

Piyolali ey bola,

Piyolang guli lola.

Tez aytishlarda kishilarga atab qo'yiladigan ismlar, ya'ni antroponimlarga juda keng o'rin berilishi ularga xos muhim belgilardan biridir. Ularda ba'zan bitta, ba'zan ikkita, ba'zan uyushiq bo'lak ko'rinishida bir necha antroponim keltirilishiga guvoh bo'lish mumkin. Bunday xususiyat Nabijon Ermat tez aytishlariga ham xosdir. Shoir tez aytishlarini bu jihatdan uchga ajratish mumkin:

Bir antroponimli tez aytishlar: Pastqam pastlik pastida Parpiqo'zi po'stloq parchalarini pachaqladi.

Ikki antroponimli tez aytishlar: Kirakash Karim ko'm-ko'k ko'katlarni Komiljon kirakashdan ko'ra ko'p ko'tardi.

Ko'p antroponimli tez aytishlar: Fuzuliy, Furqat, Fitrat, Farobiyalar fanda fozil, faqat foniylar.

Shoir N.Ermatning ayrim tez aytishlari shaklan ixchamligi, mazmunan purhikmatligi jihatidan maqollarni yodga soladi. «Er yigit elga ellashur», «Tig'ning tig'idan tilning tig'i tig'lir», «Xasis xilvatda xasislikdan xastalandi», «Yovuz yovning yovqarashi, yolg'iz yovning yovqarashidan yovuz», kabilar shular jumlasidan bo'lib, ular alliteratsiya (bir xil tovushlar takrori)ga asoslanib yaratilganligi uchun tez aytishlar deb ko'rsatilmog'ga.

Agar N.Ermat tez aytishlari, odatda, bir xil tovushlar takroriga asoslanib yaratilgan bo'lsa, M.Hamidova tez aytishlari orasida shunday namunalardan tashqari, har xil tovushlar takroriga asoslanganlari kam bo'lsa-da, uchraydi:

Jur'at Tal'atdan jur'atlimi?

Tal'at Jur'atdan talantlimi?

Xulosa. Umuman aytganda, bolaga estetik zavq bag'ishlab, fikrlash doirasi kengayishiga, qobiliyatiyu xotirasi, sezgisi va nutqi o'sishiga foyda beradigan tez aytishlar nafaqat folklorida, balki yozma adabiyotda ham o'z o'rniga ega. Ularning stilizatsiyasi tez aytishlarga xos xalqona ifoda uslubini yanada boyitmog'ga, deyish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаева Қ. Нутқ ўстириш. Бошланғич синф ўқитувчилари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 118-б.
2. Ирисхўжаева С. Шоир ва мураббий. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – Б.27.
3. Мамажонов С. Шоир дунёси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974. – Б.143.
4. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. – Ўзбек тили ва адабиёти. – 1980. 4-сон. – Б.44.

5. Сафаров О. Шеърим – очил дастурхон. Таникли болалар шоири, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти совриндори Қуддус Муҳаммадий сиймосига чизгилар. – Тошкент: Мусиқа, 2011. – Б.64.
6. Ғафуров Собит. Топағон бола: тез айтишлар, хандалар, топишмоқлар. (Мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун). – Тошкент: Юлдузча, 1988. – 46-б.
7. Nabijon Ermat. 100 topishmoq va tez aytishlar. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – В.33-43.
8. Nabijon Ermat. 99 tez aytishva topishmoqlar. – Toshkent: Muharrir, 2019. – В. 10.
9. Ҳасанова Зухро / [https://saviya.uz/ijod/nazm/topishmoq va tez aytish/](https://saviya.uz/ijod/nazm/topishmoq_va_tez_aytish/).
10. Hamidova Muhabbat. Topishmoqmi yo tez aytish. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – В. 39.
11. Darmon U., Rano R., Dilshod R. The stylization of prose tales in Uzbek children's literature //Religación: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades. – 2019. – Т. 4. – №. 18. – С. 170-174.
12. Qodirova R. Abdulla Aripov's work during the years of independence is interpreted by Numan Rakhimjanov //центр научных публикаций (buxdu. Uz). – 2021. – т. 7. – №. 7.
13. Ражабова Р. З. Riddle stylization in uzbek children's literature //Иностранные языки в Узбекистане. – 2020. – №. 4. – С. 216-224.